

CIKLIČNE TEORIJE KULTURE

*Što je bilo to će biti, što se činilo, to će se činiti,
i nema ništa novo pod suncem. Ima li što za
što bi ko rekao: vidi, to je novo? Već je bilo za
vijekova koji su bili prije nas.*

Knjiga propovjednikova (1, 9-10)

Ključni pojmovi: večno vraćanje istog, kružno kretanje, linearni vremenski tok, umiranje kultura...

Glavni predstavnici: Đan Batista Viko, Oswald Špengler, Arnold Tojnbi, Pitirim Sorokin i drugi.

U ovom predavanju podsetiću vas na staru ideju o večnom vraćanju istog, ideju koja je razvijena u obliku *teorije* o kružnom kretanju društvenih i kulturnih pojava tek u filozofiji istorije tokom 19. i prve polovine 20. veka.

Ideja o večitom vraćanju istog, ili o ponavljanju oblika društvenog života i formi kulture, verovatno je izvedena po sličnosti sa prirodnim procesima smene godišnjih doba, izmene dana i noći, mesečevih mena, rađanja i umiranja... Ponavljanja u prirodi bila su obrazac za ponavljanja u društvu i kulturi. Ako se priroda obnavlja svake godine, zar je onda čudno što se u duhu čoveka rodila ideja o vaskrsenju i reinkarnaciji. Ove predstave se lako pronalaze ne samo u mitovima starog sveta, već i u delima drevnih mislilaca. Ljudi su odavno zapazili da su sunce, mesec i zvezde kružnog oblika, a kako znamo, krug je savršen simbol cikličnog kretanja, dok je prava crta simbol linearnog kretanja.

Do ideje o večnom vraćanju istog moglo se doći i čisto logičkim putem, a ne samo putem analogije sa prirodnim procesima. Ako se određene pojave ponavljaju u vremenu i prostoru, znači da je broj mogućnosti da se one dese na drugačiji način ograničen. Ako bi broj mogućnosti bio neograničen, ne bi bilo moguće da se one

redovno ponove: što je ponavljanje češće, to su mogućnosti da se dese na drukčiji način ređe. Ako uzmemo kao primer broj oblika političke organizacije društva, videćemo da je broj načina na koje društvo može biti organizovano veoma ograničen, i samo bi čovek koji ne zna istoriju političkih sistema mogao da kaže da je taj broj velik ili neograničen. Iz iskustva znamo da se neke pojave i procesi ponavljaju, što znači da broj načina na koji se dešavaju nije beskonačan. Ova pretpostavka o ponavljanju pojava i procesa služi kao osnova za razvoj nauke. Ako bi ovu pretpostavku o ponavljanju zamenili pretpostavkom o neponovljivosti pojava i procesa, nauka ne bi bila moguća, a svako predviđanje pojava, planiranje i učenje iz iskustva bilo bi puko nagađanje i iluzija.

Povratak nekog događaja ili oblika kulture moguće je zamisliti samo u okviru slike o večnom vraćanju: ponavljanje počinje isključivanjem bar jedne ili više mogućnosti. Pojave kao što su rat, pobuna, mir, seobe, deobe itd. ponavljaju se tokom cele istorije. Doduše, ove pojave se ne ponavljaju u posve istim uslovima, ali po posledicama liče dovoljno jedne na druge da bi se mogle povući pouke. Možda bi bilo bolje da se ne govori o ponavljanju pojava, već samo o *vraćanju na bitna pitanja*, koja su ista za svaku kulturu. Nije ovde reč o promeni, nego o obnovi, to jest ponavljanju određenog načina osećanja, mišljenja, verovanja, vrednovanja i delanja sa početka vremena. Novalis reče: „Čovek ništa drugo i ne radi nego se neprekidno vraća kući”.

Tada duh, izoštren bolom, traži puteve spasenja. „Naše današnje iskustvo je takvo da nam omogućuje da zamislimo sve velike krize iz prošlosti, da ih razumemo i objasnimo, kao da smo i sami kroz njih prošli: rađanje religije, seoba naroda, sumrak epoha. Mogli bismo danas da ponovo napišemo istoriju čovečanstva, kao da smo je i sami celu proživeli. Kao daleki potomci i savremenici istovremeno.”¹

* * *

Oštricu svojih misli predstavnici ciklične teorije kulture uperili su protiv teorije evolucije i njenog shvatanja napretka kao prave crte. Jer svaki napredak jeste promena, ali svaka promena nije napredak: promena može i da ugrozi kulturu. Postoji promena unazad, pad u primitivnije oblike mišljenja, verovanja i delanja. Svako društvo i njegova kultura mogu da se vrte na bilo koji prethodni stepen razvoja: na primer, da se iz demokratije survaju u varvarstvo. Ova mogućnost se više puta ostvarila u brojnim kulturama. To znači da je bitno obeležje kulture *ponavljanje* izvesnih načina života, a ovo, opet, podrazumeva ciklično shvatanje vremena, odnosno odbacivanje linearnog vremena, vezanog za razumevanje napretka. Preispitivanje ideje istorijskog napretka navelo je Bertranda Rasela da kaže kako

¹ Korado Alvaro, *Nešto kao život*, Službeni glasnik - CID, Beograd, 2012, str. 264.

20. vek piše posmrtni govor teoriji napretka, koja se još živo osećala u Kontovom učenju o tri faze razvitka ljudskog roda.

Evropocentrička ideja napretka podrazumeva da se ljudski rod kreće prema nekom cilju koji je merilo napretka, ili se udaljava od cilja od koga se onda računa nazadovanje. Bilo da je napredak shvaćen kao stalan proces postizanja ljudske sreće, bilo kao put *spasenja*, bilo kao kretanje prema *moralnom* idealu, bilo kao stalno umanjivanje *zla* u svetu, bilo kao poboljšanje *uslova* života, bilo kao proces sve uspešnijeg upoznavanja i *ovladavanja* prirodnim silama, bilo kao proces razotuđenja i stvaranja *komunističke* zajednice, bilo kao pokret prema *svesti o slobodi* ili razvoju *svetskog duha*, bilo kao *borba za priznanje*, bilo kao kretanje *od anarhije prema poretku* – bitno je da se napredak ili nazadovanje može misliti samo pod pretpostavkom linearnog shvatanja vremena, odnosno *kontinuiteta u istoriji*, bez obzira na povremene i privremene prekide. Linearno vreme pretpostavlja smisao koji je izvan istorijske realnosti a ne unutar nje. Bliže je istini ako kažemo da sve što se događa ima i kružni i linearni tok.

Čim se neke pojave u društvu i kulturi ponavljaju, time je doveden u pitanje pojam napretka. „Pretražite celokupnu antičku, grčku i latinsku književnost i nećete pronaći nijedno pozitivno verovanje u ljudski napredak. Sve dok Zapad nije preneo na Istok virus-groznicu napretka, ne možete pronaći ni u jednog hinduističkog ili kineskog mislioca, nijedno uverenje i zamisao kako čovek kroz istoriju stupa napred. To je za čoveka relativno nova ideja.”²

* * *

Danbatista Viko, italijanski mislilac iz 18. veka, koga većina teoretičara istorije smatra pokroviteljem filozofije istorije, u svom delu *Nova nauka*, izneo je misao da svaki narod i njegova kultura nužno prolaze kroz nekoliko razdoblja svoga razvitka: detinjstvo, mladost, zrelo doba i – smrt. On ističe da su nam Egipćani ostavili poređak ili tri faze razvoja: a) *doba bogova*, kada su pagani ili neznabošci verovali da su njihovi vladari božanskog porekla („sinovi bogova”), a sve dobijene zapovesti doživljavali kao darove tajne mudrosti i preko znakova vremena. „Prvi su narodi ispisivali na nebu povijest svojih bogova”, koji su bili „dostojni povijesti ljudske uspomene”;³ b) *doba heroja*, kada su oni vladali u svim aristokratskim državama, jer se smatralo da imaju veoma izraženu prirodnu nadmoć nad običnim ljudima; c) *doba ljudi*, kada

² Vil Djurant, *Najveći umovi i ideje svih vremena*, Politika – Narodna knjiga, Beograd 2006, str. 140. „Fukoova razorna kritika zapadnog humanizma i njegovih skrivenih epistemologija u velikoj meri je zatrla kako stare tako i nove oblike vere u ideju napretka” (Ardžun Apaduraj, *Kultura i globalizacija*, XX vek, Beograd, 2011, str. 85).

³ Šire: Giambattista Vico, *Načela nove znanosti*, O zajedničkoj prirodi nacija, Naprijed, Zagreb, 1982, str. 25, 26, 177, 352, 417.

se svi smatraju jednakim po svojoj ljudskoj prirodi i stvaraju oblike vladavine koja im odgovara. Slavni pisac *Nove nauke* napominje da su se, u skladu sa ova tri doba, tri načina ispoljavanja ljudske prirode i tri oblika vladavine, govorila i tri jezika: prvi jezik bio je sveti ili božanski („tajni jezik”), drugi jezik bio je simbolički ili znakovni („jezik herojskih grbova”), a treći jezik bio je narodni („ljudski jezik”).

Stvarni značaj i značenje društvo i njegova kultura ostvaruju u trećem dobu – dobu ljudi, narodnih republika, gde vlada načelo slobode. Ali sloboda bez ograničenja odvodi u anarhiju, što podrazumeva međusobne nesporazume, sporove i sukobe, tako da društvo postepeno klizi u varvarski način života. Kao dobar poznavalac ljudske prirode, bez obzira na kulturnoistorijske prilike, on zaključuje da ljudi „najpre osećaju ono što im je nužno, zatim obraćaju pažnju na ono što je korisno, posle toga uočavaju ono što je udobno; kasnije se predaju zadovoljstvu, onda postaju razuzdani u raskoši, da bi, naposljetku straćili svoja dobra”.⁴

Sve je ovo bilo poznato i u drugim starim kulturnim tradicijama, ali ono novo što je Viko dodao bio je onaj metafizički stav koji glasi: bog je stvorio prirodu i zato joj zna smisao ili svrhu; čovek je stvorio društvo i zato može da ga razume i osmisli u celini kretanja, kao univerzalni obrazac istorije. Viko ističe: „U ovoj noći punoj sjena koje pred našim očima skrivaju najdalju prošlost, sja vječno svjetlo o onoj istini koja se ni na koji način ne može dovesti u sumnju, da je ovaj povijesno-civilni svijet sasvim sigurno stvoren od strane čovjeka”. Viko je bio uveren da se umnost ostvaruje u istoriji. Veru u božju promisao zamenjuje vera u čovekovu moć da usreći samog sebe.⁵ Ovo je valjan razlog da Smilja Tartalja zaključuje: „Nije moguće osporiti izvestan krug koji prolaze sva društva u svom razvitku, ali ni mogućnost prevladavanja tog fatalističkog determinizma slobodom volje i mogućnošću izbora koji su čoveku dati.”⁶

* * *

Zajednička misao vodilja svih predstavnika ciklične teorije kulture glasi: u temelju svih različitih oblika kultura leži jedan te isti *zakon*. Kulture se rađaju, rastu, sazrevaju i umiru, kao što je to slučaj sa svim drugim prirodnim bićima. One su kao biljke: niču, cvetaju, venu i uvenu. To je sudbina, kob, usud svake kulture. Po mišljenju Osvalda Špenglera, za razliku od Đanbatista Vikoa, ovde se ništa ne može izmeniti ljudskom voljom i akcijom. Špengler je strogi determinist organicističke teorije društva i cikličnog razumevanja istorijskog vremena.

⁴ Šire o Vikoovoj filozofiji istorije u učejoj knjizi Smilje Tartalje *Skriveni krug*, Obnova ciklizma u filozofiji istorije, Udruženje za političke nauke Jugoslavije – Čigoja štampa, Beograd, 1998, str. 37–38 i dalje.

⁵ O ovome: Frensis Fukujama, *Kraj istorije i poslednji čovek*, CID, Podgorica, 1997, str. 79.

⁶ Smilja Tartalja, *op. cit.*, str. 39.

Kulture umiru, ali se i ponovno rađaju, što opet pokazuje i dokazuje da ne postoji pravolinijski i neprekinut razvoj svetske kulture, već se radi o kulturama koje su izvorne i koje ostvaruju svoje unutrašnje mogućnosti. Kada ih ostvare, one umiru. To nije nužno biološka smrt, već duhovna, jer se kultura izrodila u civilizaciju: istorija čovečanstva je nezavisna biografija kultura. To opet znači da nema kontinuiteta u istoriji, ili, što je isto, nema nekoga krajnjeg cilja ili svrhe koju bi trebalo ostvariti.

Prelaz iz kulture u civilizaciju je univerzalni zakon razvoja. „Civilizacija je neizbežna sudbina kulture... smrt koja sledi posle života... Jedna kultura se rađa kad je jedna velika duša budi... Jedna kultura umire kad je duša ostvarila sveukupnost svojih mogućnosti”⁷ Osvald Špengler pridaje negativno značenje civilizaciji, jer smatra da je ona u stvari poslednja faza umiranja kulture, faza raspadanja i zaboravljanja vrhunskih ideja, verovanja i vrednosti, a onda i zajednice koja se temeljila na njima. Ukratko, civilizacija je nestvaralačko doba duha, izrođavanje kulture. Istaknuti francuski istoričar naveo je primer za ovo: „Grčka je bila *kultura*, Rim, koji će je smeniti, biće *civilizacija*.”⁸ Civilizacija predstavlja duhovni i moralni pad čoveka, jer sve ono što ona nudi manje je vredno od onoga što je čovek izgubio: gubitak se oseća u otuđenosti od prirode, od boga, od bližnjih, od sebe, u gubitku nevinosti i spontanosti, dobrote i slobode, pravde i istine. Najrazvijenija civilizacija predstavlja najniži kulturni i moralni sunovrat. Danas biti kulturni znači biti bezumni potrošač materijalnih stvari. Razum bez uma je čisto tehničke prirode – on se oslobodio svesti. Napredak civilizacije dovodi do nazadovanja kulture. Luj Dolo sjajno veli: „Iza doba etike i estetike, sledi doba tehnike”⁹

Napredak civilizacije, dakle, dovodi do nazadovanja kulture. Ovo nazadovanje moguće je pratiti u svim oblastima društvenog i duhovnog života. Tako, na primer, prelaz od iskonske vere na zvaničnu religiju obeležava pretvaranje otvorene misli u zatvorenu dogmu, osobnog iskustva u propisani obred, višeznačnog simbola u jednoznačan pojam, univerzalnih vrednosti u posebne norme, lepe ličnosti u ograničenu ulogu, širokog pokreta u poredak, zajednice u organizaciju, ljubavi u obavezu. Kada se vera ozvaniči i ustanovi, u njoj nešto umre. Ima istine u rečima Evgenija Zamjatina, koji je pisao da religije u svom razvoju prolaze kroz tri stadijuma: profetski, apostolski i crkveni. U ovom poslednjem Hristos je postao Veliki inkvizitor.

Kad se sve sabere i oduzme, ostane zaključna misao Špenglerove filozofije istorije, koju on izražava moćnim rečnikom. Svaka kultura u svom kulturnom krugu živi i umire na svoj način: one se međusobno uopšte ne razumeju. Svaka za sebe

⁷ Šire o ovome: Osvald Špengler, *Propast Zapada*, 1–4, Književne novine, Beograd, 1990.

⁸ Šire: Fernan Brodel, *Spisi o istoriji*, SKZ, Beograd, 1992, str. 324.

⁹ Šire: Luj Dolo, *Individualna i masovna kultura*, Clio, Beograd, 2000.

je jedinstvena i neponovljiva, i zato neuporediva, pa iskustva iz jedne kulture ne pomažu u razumevanju druge, što je gledište koje savremena antropologija osporava teorijski i empirijski, na ubedljiv način.

Jezik, religija, umetnost, nauka, moral samo su oblici *jedne* određene kulture, bez pretenzija da bude univerzalna, večna i apsolutna. Kultura je jedinstvena, neponovljiva i usamljena, kao i ličnost. Otuda evropska kultura nema prava da se smatra uzorom za druge kulture. „Istorija više ne treba da se vrti oko Evrope, kao što ni Sunce ne treba da se vrti oko Zemlje”, veli Špengler. Ako je svaka kultura jedinstvena i neponovljiva, onda je logično da nauka o kulturi nije moguća, jer nisu mogući nikakvi opšti zakoni utemeljeni na ponavljanju pojava. Otkuda onda njegova teorija o kulturi, jer teorija, ako nije opšta, nije teorija?

Ako su kulture toliko različite da poređenje ne dolazi u obzir, onda ni neka opšta ili univerzalna teorija kulture nije na vidiku. Ali nema te kulture koja nema nešto zajedničko, slično ili isto što i druge kulture. „Onaj poriv ka visinama, ka beskonačnosti, čuje se u muzici Baha, u oštrim vrhovima gotskih katedrala; vidi se na licima ljudi, koje portretiraju slikari. Na ovim licima nije važna njihova spoljašnja sličnost, nego njihova istorija i sudbina”, ističe Osvald Špengler, „gospodar misaonosti” u intelektualnom svetu svoga doba. On govori da „život samo delimično i simbolično izražava sebe u kulturi, u čovekovim verovanjima, slikama, u arhitektonskim gradnjama, u socijalnim institucijama. Život je dublji i bogatiji od kulture.”¹⁰ Kad se kultura okameni, „kad živa umire”, kad od nje ostaje ljuštura bez sadržaja, lišena strasti i viših svrha – njeni ostaci zanimljivi su samo za naučna istraživanja.

* * *

Arnold Tojnbi, koga često nazivaju Avgustin u istoriografiji, ističe da je u toku istorije postojala 21 civilizacija, 13 ih je već propalo, a od preostalih osam civilizacija, sedam je u fazi raspadanja, među kojima i naša, zapadna. Izgleda mi da je njegov način mišljenja veoma sličan Špenglerovom (premda on to nerado priznaje), samo sa nešto drukčijim rečnikom. Dva su ključna pojma kojima se on služi: *izazov* i *odgovor*. Svaka društvena promena može biti izazvana bilo spoljašnjim uzrocima (suša, potres, poplava), bilo unutrašnjim razlozima (motivima, interesima, ciljevima). Po teoriji izazova i odgovora može se pratiti kako su različite kulture reagovala na izazove prirodne i društvene okoline. Rast civilizacija obezbeđuje uspešan odgovor na spoljašnji ili unutrašnji izazov: maksimalno uvećanje ljudskih moći uz minimalan utrošak energije. Čovek je osuđen da stvara odgovore na izazove. Izazov mora biti po meri čoveka, ni suviše jak da ga užasne i okameni, ali ni suviše slab da ga ne brine i ne uspava.

¹⁰ O ovome šire: Evgenij V. Sokolov, *Kulturologija*, str. 188.

Kada dolazi do opadanja ili izumiranja civilizacija? Tojnbi sada uvodi u analizu *stvaralačku manjinu*. Civilizacija (što je za njega samo drugo ime za kulturu) slabi počev od trenutka kada se stvaralačka manjina, umesto da *stvara* nove ideje, vrednosti i norme opredeljuje da *vlada*, ako ne milom, a ono silom. Evo njegovih reči: „Takođe priznajem da nijedna manjina koja je ikada preuzela vođstvo nije u ovome uspela samo zahvaljujući svojoj stvaralačkoj moći i zahvaljujući magiji, koju zrači privlačnost ove moći. Čak i manje snažno vođstvo nije nikada uspelo da se sasvim oslobodi izvesnog elementa sile, mada je isto tako tačno da, obrnuto, čak ni najsnažnije vođstvo nije nikada bilo u stanju da se održi isključivo silom, bez nekog minimalnog stepena pristanka potčinjenih.”¹¹

Ovim stavom Arnold Tojnbi pokazuje i dokazuje da jedna civilizacija ne propada usled neminovnog zakona večnoga vraćanja istog, nego usled svojih unutrašnjih slabosti: jer stvaralačka manjina, umesto da pronalazi pravi odgovor na spoljašnji ili unutrašnji izazov, sve vreme, snagu, znanje i sposobnosti troši u borbi za osvajanje, održavanje i jačanje svoje vlasti. Kada se, dakle, stvaralačka manjina pretvori u vladajuću manjinu – tada kultura prelazi u civilizaciju, vene, jer nema više duhovnog nadahnuća i *uzora*, koji bi značio poziv masama da ga slede, što, sa druge strane, izaziva podeljenost u društvu. Ušuškana u svojoj uspavanoj svesti i savesti, u zastarelim pojmovima i simbolima, vladajuća manjina nema odgovora na nove izazove: ona samo *ponavlja* nešto već viđeno, čuvajući svoj privilegovan položaj.

Dok čovek hoda ukруг, ima varljivo osećanje da napreduje prema nekom cilju, ali se u stvari vraća na početak. Tojnbi to kaže na svoj način: „kola se kreću napred, premda točkovi stalno opisuju krugove”. Ciklično vreme je zatvoreno samo u sebe, gde su moguća ponavljanja u začaranom krugu neprekidnoga vraćanja istog, kao sudbini čoveka, društva i kulture. Kružno shvatanje vremena logički nužno zahteva večno vraćanje istog, premda Tojnbi nastoji da ne bude tako strog determinist i fatalist kao što je Špengler, jer ostavlja nešto prostora ljudskoj slobodi izbora i delanja.

Ciklično ponavljanje je prirodni zakon, ali вреди i za čoveka, u onom delu kojim on pripada prirodi. Kao „trska koja misli”, čovek može i da naruši ovaj zakon, da iskorači iz zatvorenog kruga, da prekrši. „Čovek vidi životinju kao glupoga čovjeka. Životinja vidi čovjeka kao nepoštenu životinju.”¹² Ovde je reč o sukobu između zatvorenog kretanja u krugu koje se sa izvesnom pravilnošću ponavlja, i linearnog kretanja prema nekom cilju. Pojam cilja logično podrazumeva kraj procesa koji je završio svoje kretanje. „Ono što nema kraja – nema ni smisla.”¹³

¹¹ Arnold Tojnbi, *Istraživanja istorije*, Prosveta, Beograd, 1971, str. 359.

¹² Jurij Mihajlovič Lotman, *Kultura i eksplozija*, str. 37.

¹³ *Op. cit.*, str. 188.

to je pozajmicu teže prihvatiti i uključiti u vrednosni i normativni poredak kulture, jer to drma sistem koji održava kognitivnu i vrednosnu distancu prema okolini.

Da završim ovo izlaganje o funkcionalističkom pristupu u izučavanju kulture rečima Meri Daglas koja ističe da sociologija, kao i druge društvene nauke, ne može da se oslobodi funkcionalizma. „Jedno je sigurno: stav neprihvatanja nijednog funkcionalističkog argumenta kao valjanog za sociologiju isto je što i za čoveka da odseče svoj nos da bi napakostio svom licu.”³⁵

Drugi pisac, koji inače ne deli funkcionalističko stanovište, ipak primećuje: „Svi mi koji delimo planetu zavisimo jedni od drugih danas i sutra, da ništa što radimo ili što ne uspemo da uradimo ne može ostati bez uticaja na sve druge, i da niko od nas ne može više tražiti i naći privatno sklonište od oluja koje mogu nastati u bilo kom delu planete... Naša sadašnja nesreća i sadašnji problemi u svim svojim brojnim oblicima i ukusima imaju *planetarne korene* i zahtevaju *planetarna rešenja*”.³⁶ Naša situacija je „glasno globalna”.

Na kraju ovog predavanja neodoljivo mi se nameće jedna uznemirujuća misao: život na ovoj planeti neće zavisiti od mudrih i plemenitih, već od onih koji su sposobni da se *prilagođavaju* na sve moguće promene.

³⁵ Meri Daglas, *Kako institucije misle*, B 92, Beograd, 2001, str. 53.

³⁶ Zigmund Bauman, *Fluidni život*, Mediteran, Novi Sad, 2009, str. 182, 179.

PSIHOANALITIČKA TEORIJA KULTURE

Psihoanaliza pripada modernoj kulturi; tumačeći kulturu, ona je menja; dajući joj instrument za razmišljanje, ona je trajno obeležava.

Pol Riker

Ključni pojmovi: kultura, nelagoda, svesno, podsvesno, nesvesno, racionalizacija, potiskivanje, sublimacija, regresija.

Glavni predstavnici: Sigmund Frojd, Karl Gustav Jung, Erih From, Karen Hornaj, Melani Klajn, Alfred Adler.

Radujem se trenutku kada dobijem priliku da vas upoznam sa jednim od najvećih psihologa i psihoanalitičara novoga vremena. Svojom dinamičkom teorijom ličnosti i kulture, kao i svojom „terapijom razgovora”, izazvao je pravi kulturni potres, ne samo u svojoj sredini, nego u svetu duha uopšte. Psihoanalitička teorija je jednostrana, ali nezaobilazna u razumevanju kulture – to je dobrovoljna jednostranost. Bronislav Malinovski je primetio da nam je psihoanaliza nametnula razmatranje nezvaničnih i nepriznatih strana ljudskog života.¹

Sigmund Frojd, otac psihoanalize, „psihoanalitički papa”, jedan je od onih mislilaca koji je svojim učenjem izvršio temeljit preokret u načinu mišljenja u 20. stoleću. Već njegov prvi javni nastup delovao je kao „pucanje revolvera u crkvi” – postao je „razbijač starih tablica”.² Sada je trenutak da se otkrije kakva *slika čoveka* leži iza njegove, psihoanalitičke teorije kulture.

¹ Bronislav Malinovski, *Magija, nauka i religija*, Prosveta, Beograd, 1971, str. 132.

² Štefan Cvajg, *Neimari sveta*, 2, Rad, Beograd, 1983, str. 255. „Ali njemu nije stalo do pristojnosti, nego do iskrenosti”, *op. cit.*, str. 258.

Struktura ljudskog bića

Čovek je složeno biće i u njemu se jasno razlikuju tri sloja: *nesvesni* (id-ono), *svesni* (ego-ja) i *nadsvesni* (super-ego, nad-ja). Ova tri sloja bitno se razlikuju s obzirom na sadržaj i oblik, a među njima postoje *napeti* odnosi. Narušavanje tih odnosa dovodi do *bolesti* ljudskog bića.

Id označava ono što je u svakome od nas čisto telo, novorođenče, nagone koji se ne obaziru ni na šta do da budu zadovoljeni: oni mogu da se odgode ili potisnu, ali ne mogu da se iskorene! *Id* je, dakle, ono što čovek donosi sa sobom na svet svojim rođenjem: to je onaj nagonski, mračni, tajnoviti i teško dostupan sloj ili deo ljudskog bića „koji ključa kao kazan”. *Id* je nesvesne prirode i utoliko uvek u suprotnosti, sporu i sukobu sa svesnim delom čovekova bića. *Id* je „nerazumni sluga razumnog gospodara”. To je sila koja slepo zahteva zadovoljenje, bez obzira na uslove mesta i vremena. Frojd je pronašao „divlji koren koji uvek prethodi našoj kulturi”.³ U svakome od nas ima nešto od divlje misli drevnog čoveka. Nagoni žele život detinjstva, igru bez ograničenja.

Kada govori o odnosu ili srazmeri između nesvesnog i svesnog u čoveku, Frojd pribegava slikovitom govoru. On ističe da se taj odnos može uporediti sa santom leda koja se kreće: onaj deo koji viri iznad vode i koji vidimo golim okom, čini samo jednu desetinu, dok devet desetina pluta ispod površine vode, sa čime računa svaki brodar. Onaj vrh sante koji se vidi i koji je neuporedivo manji jeste čovekova svest (ego), a ona gromada koja se valja ispod površine vode, i koja se ne vidi, predstavlja nesvesno (*id*). Možda je druga slika odnosa između svesnog (*ega*) i nesvesnog (*ida*) još lepša i upečatljivija. Svesno (*ego*) prikazano je u obliku jahača, a nesvesno (*id*) u obliku konja. Jahač bi trebalo da upravlja konjem, ali ova snažna i divlja životinja često odvuče jahača u smeru koji jahač nije nameravao.⁴ Iz ova dva primera lepo se vidi da je Frojd determinist, i to biološki i psihološki determinist, jer nesvesni (nagonski) sloj u čoveku u bitnom određuje njegovo ponašanje. To i on sam priznaje, jer kaže da „ja nije gospodar u svojoj vlastitoj kući”. Nagon često umanjuje razum. Pre Frojda, Niče više da je „ja samo jedna gramatička zablude”, to jest da je svesni delić našeg iskustva skoro zanemarljiv u odnosu na nesvesne snage u nama. Erih From je potvrdio da „podsvest upravlja svešću, a time i ponašanjem čoveka”.⁵ Niče dodaje: „Psihoanaliza je jedno čudesno zdanje, najlepša halucinacija pozadinskog sveta”. Svest mora priznati svoju zavisnost od nesvesnog.

³ Pol Riker, *O tumačenju – ogled o Frojdu*, Službeni glasnik, Beograd, 2010, str. 339.

⁴ Sigmund Frojd, *Nova predavanja*, Matica srpska, Novi Sad, 1969, str. 167–168; *Uvod u psihoanalizu*, str. 17, 355, 363, 407, 420. Slično i Karl Gustav Jung, *Čovek i njegovi simboli*, Mladost, Zagreb, 1973, str. 23, 75 i 102.

⁵ Erich Fromm, *Kriza psihoanalize*, Naprijed, Zagreb, 1984, str. 178.

Ego (ja) označava svesno u nama. Ako bi se ono nesvesno u čoveku moglo odrediti pojmovno, Frojd ne bi pribegavao slikovitom ili metaforičkom ili simboličkom govoru. Preostaje da se nesvesno odredi u odnosu na svesno i nadsvesno. Može se reći da ovo nesvesno simbolizuje polje neodređenih mogućnosti, jedinstvo pre svakog razlikovanja i razvoja, otvorenost koja nešto obećava, ali gde izbor još nije postao odluka i odgovornost. Zamislite novorođenče u kolenjima, posve nemoćno, ali prepuno mogućnosti: može biti sve, ali se još ne zna šta će od njega biti. Ovaj još neispunjen okvir mogućnosti svako za sebe ispunjava iskustvom stečenim u odnosima sa drugim, ma ko bio taj drugi: drugi čovek, priroda, bog, druga kultura, preci... „Dijete je neodređeno sve, starac je određeno malo – rađamo se kao mnogi, a umiremo kao jedan”.⁶ Novorođenče je kao neispisan list papira, čisto obećanje, biće koje može da poleti u pravcu dobra i zla.

Samo iz odnosa sa drugim možemo steći svest o sebi, to jest o *razlici* između sebe i svega drugog. *Ego* je ona svest o sebi ili samosvest koja omogućava da sebe razlikujemo od drugih. To se već postiže davanjem imena: ime označava ličnost, prezime zajednicu. Da bismo mogli govoriti o ličnosti svesnoj sebe, to jest o njenom *identitetu*, nužna je izvesna doslednost u stavovima i ponašanju te osobe, predvidivost njenih misli i postupaka u određenim ne/prilikama i osobenost u spoljašnjem držanju, bez obzira na sve druge promene u njenom osećajnom, duševnom i duhovnom iskustvu. Horhe Luis Borhes kaže: „Jer čovek nije isti od rođenja do smrti, a nije ni neko drugi”.⁷ Reč je, dakle, o promenama u ličnosti, a ne o promeni ličnosti. Njen *ego-ja* predstavlja sećanje svih svojih trenutaka od značaja i značenja za njen život: ona pamti ključne doživljaje i seća se sebe u njima. Sećanje *ega* je neobično živo i jasno kada dozove u svest situacije gde je bilo prinuđeno da ograniči, potisne ili na neki drugi način spreči sirove nagone u njihovoj neodoljivoj potrebi da se zadovolje, ili da pribavi racionalno opravdanje za njihovo zadovoljenje. Jasno je da je nagon vođen *načelom zadovoljstva*, dok je *ego* razuman i vođen *načelom realnosti*: on zna šta je moguće i mudro učiniti u nekoj situaciji s obzirom na posledice.

Super-ego (nad-ja) jeste onaj sloj naše ličnosti koji nadzire i kontroliše *ego*, a preko njega i *id*.⁸ Njega sačinjavaju običajne, verske, moralne, pravne, ideološke, umetničke i druge vrednosti, norme i pravila, čija je funkcija da orijentišu pojedince u situacijama kada moraju da biraju, da se odluče. Kultura je u ovoj teoriji ono što psihoanalitički papa naziva nad-ja, jer baš nad-ja sprečava neometano zadovoljavanje seksualnih i agresivnih nagona (rodoskrvrnuće, ubistvo, jedenje ljudskog mesa, itd.). Psihoanaliza razume i tumači kulturne potrebe s obzirom

⁶ Šire: Eugen Fink, *Igra kao simbol svijeta*, Demetra, Zagreb, 2000.

⁷ Horhe Luis Borhes, *Budizam*, Salmir, Beograd, 1994, str. 60.

⁸ Dragan Krstić, *Psihološki rečnik*, Savremena administracija, Beograd, 1996, str. 647.

na njihovu spremnost da pruže zadovoljstvo, ili što je češće, da ga ograniče i poreknu. „Frojd je na moralnost mogao naići samo kao na poniženje želje, kao na zabranu, a ne kao na težnju.”⁹ Moralna zabrana verovatno vuče poreklo od stare zabrane ili tabua.

Ako pojedinci ne razviju svoj super-ego, to jest sposobnost da sami biraju i odlučuju, celoga života ostaju zavisni od drugih (roditelja, vođa svake vrste itd.), koji to čine umesto njih, mimo njih i često protiv njih. Super-ego jeste drugo ime za vrednosnu sferu (ili uže za moralnu) čija se uloga sastoji u tome da drži, očuva na okupu i ujedini delove ličnosti: neuroze, psihoze upućuju na slabljenje super-ega ili njegov raspad. Ako id zahteva neodložno zadovoljenje od ega, onda je jasno da se na ego vrši jak pritisak. Ako super-ego cenzuriše i kontroliše ego, dozvoljavajući mu da zadovolji samo neke prohteve ida, onda ego trpi pritisak i sa druge strane: ego je izložen dvostrukom pritisku, pa u strukturi ličnosti ima najtežu funkciju. *Ja* se nalazi u sredini između *ono* i *nad-ja*, i mora biti vešt, lukav i razborit diplomata da bi udovoljio obema stranama. Ego je pravo mesto teskobe, strepnje i straha. Ali, i super-ego je u sebi protivrečan: bez njega nije zamisliv bilo kakav oblik verskog, moralnoga i kulturnog života uopšte, ali on, takođe, sputava životne snage u čoveku da govore svojim jezikom – nagonski, spontano, iskreno. Pri tome nad-ja ne govori samo kakav neko *treba* da bude, nego i kakav *ne sme* da bude. „Nad-ja je prije svega oko Oca, a kasnije oko kralja, oko Boga, u ulozu duboke veze što je suprotstavlja psihoanaliza između oca, političkog autoriteta i moralnog imperativa”.¹⁰

Nad-ja nadzire *ja*, koje stalno misli na *ono*. Čitav smisao psihoanalize sastoji se u tome da se ono (nesvesno) nekako prevede u *ja* (svesno), a ovo u nad-ja (moralno). Drugim rečima, razvoj i napredak sastoje se u prevođenju nagona (to jest načela zadovoljstva) u svest i nadsvest (to jest načela realnosti). Čitav program počiva na sumnjivoj pretpostavci da je *svesno bolje od nesvesnoga*, da proces racionalizacije ili osvešćivanja predstavlja napredak u odnosu na nesvesnu prirodu čoveka. Frojd ruši prosvetiteljsku veru u svemoć razuma, dok svojim vlastitim razumevanjem nesvesnoga, tu veru opravdava: i on ide od imaginativnog prema kognitivnom, od emocionalnog prema intelektualnom, od mitskog prema naučnom, od nesvesnog prema svesnom. Frojd, razuman čovek, pokazuje i dokazuje, na razuman način, da razum nema moći da vodi čoveka u životnim ne/prilikama: da je on samo sluga mnogo moćnijih nagona! Frojd ne može da porekne značaj razuma, ali oseća nadmoć nagonskog – u tom procepu ostaje trajno zarobljen. Id neizostavno traži da bude zadovoljen sada i ovde, super ego upozorava na moguće posledice tako brze odluke zbog kasnijeg osećanja krivice i griže savesti, dok ego nastoji da

⁹ Pol Riker, *op. cit.*, str. 185.

¹⁰ Gilbert Durand, *Antropološke strukture imaginarnog*, August Cesarec, Zagreb, 1991, str. 126.

nađe pravu meru između ova dva zahteva. Frojd je otkrio dramu koja se odigrava unutar svakog čoveka. „Pogled na sebe bio je jedna od velikih etapa u čovekovom otkrivanju svoga unutrašnjeg sveta... Kao što je fizika prodrila do atoma, tako se i pojedinac spustio do pračestica sebe samog. Posledica toga mogao je da bude raspad, ali i priticaj ogromne snage.”¹¹

Ovim je ukratko prikazana *struktura* ličnosti, koja podrazumeva govor o njenim sastavnim *delovima*, ali i dinamičkim *odnosima* među njima. Id je najniži sloj u sklopu ličnosti, ego srednji, a super-ego najviši. Za tri psihološke moći u nama, za tri sprata u svakom čoveku, stari narodi su imali posebne bogove, iako su težili da ih prikažu kao razne vidove istog božanstva. Tri ključna pojma psihoanalize (id, ego, super-ego) daju osnova za tri teorijska stanovišta: teoriju nesvesnog, teoriju svesnog i teoriju nadsvesnog ponašanja i mišljenja, to jest iracionalizam, racionalizam i moralizam. Ako ove teorijske i filozofske pojmove prevedemo u sociopsihološke, mogli bismo reći da id označava masu ili gomilu (psihologija mase), ego predstavlja intelektualnu elitu¹² (teorija saznanja), a super-ego simbolizuje svece i pravednike (etička razmatranja).¹³ Ovim nad-ja, sa vešću, počinje moral i kultura. Nad-ja predstavlja ideal, ono božansko u čoveku, kategorički imperativ, čast. Što je častan čovek dosledniji u svom odnosu prema drugima, to se njegov nad-ja pokazuje kao nemilosrdan tiranin, što se uočava u slučaju svetih ljudi, koji sebe okrivljuju ne samo za grešku i greh, nego i za samu pomisao na njih.

Raspored pojmova u Frojdovoj teoriji nije najsrećnije odabran za potrebe antropološke i kulturološke analize. Ako pojam id pokriva ono što široko zovemo *ljudska priroda*, onda pojmovi ego i super-ego pokrivaju ono što zovemo *ljudska kultura*. Središnje pitanje, oko koga se raspoređuju sva druga, tiče se, dakle, odnosa prirode i kulture. Za razliku od funkcionalističke teorije kulture koja veže značaj i značenje kulture za podmirivanje prirodnih potreba, psihoanalitička teorija kulture zahteva potiskivanje prirodnih potreba, i utoliko je kultura izvor nesreće, a ne sreće.

¹¹ Ernst Jinger, *Heliopolis*, Službeni glasnik, Beograd, 2012, str. 88–89.

¹² „Id simbolizira neobuzdane mase, kojima treba upravljati ego, racionalna elita” (Erich Fromm, *Veličina i granice Frojdove misli*, Naprijed, Zagreb, 1984, str. 140).

¹³ Tri pojma psihoanalize (id, ego, super-ego) mogu se dovesti u vezu sa onim što piše u svetim knjigama o telesnom, društvenom, duhovnom, a ovo opet sa podelom na pagansko-starohrišćansko-novo-zavetno. Ovu trodelnu podelu dobro izražavaju pojmovi nagon-zakon-ljubav, ili sluga-podanik-brat, ili mora-treba-hoće.

Priroda i kultura

Ako je nagon ono *zdravo* (princip užitka),¹⁴ onda je *bolesno* sve što ometa da nagon bude zadovoljen (princip realnosti).¹⁵ Kulturne norme (običajne, verske, moralne, pravne, ideološke, logičke, estetske itd.) nadziru, *potiskuju* ili zabranjuju nagonima da se neometano ispolje i zadovolje. Prema tome, one su nasilje i zločin nad nagonском prirodom čoveka, pa se prirodni čovek oseća *nelagodno u kulturi*.¹⁶

Nagonska priroda postoji pre svake kulture i sa svakom kulturom vodi spor: između kulture i nagona dolazi do visokog napona. Da bi uopšte bilo kulture, nužno je obuzdavanje nagona. Ako se nagoni puste sa lanca, to jest da se ispolje i zadovolje posve slobodno, onda smo u divljaštvu ili varvarstvu. Kultura zahteva *potiskivanje* nagona, a svaki nagon raste u srazmeri sa kojom se potiskuje. Frojd veli: „Suština potiskivanja jednostavno se sastoji u odvrćanju nečega od svesti i držanju toga nečega na odstojanju”. Potiskivanje nije zdravo i ubrzo se pokažu posledice u obliku neuroza, psihoza i sl. Što je viši stepen kulturnog napretka, to je više takvih oboljenja, jer je češće potiskivanje. Da je kultura bolest, to je nešto što logički nužno sledi iz psihoanalitičke teorije.

Ono što čovek potiskuje u nesvesno pri punoj svesti (na primer potisnute želje), izranja bez njegove volje u snu. Zato je Frojd smatrao da je san carski put za razumevanje nesvesnog. „Lovio je snove kao što drugi mrežom love leptire”.¹⁷ Erih From, navodeći misao iz Talmuda, da je „neprotumačen san kao neotvoreno pismo”, ističe da je san poruka koju šaljemo sami sebi, kako bismo sebe bolje upoznali. „Jedan čovek, na javi, dobro misli o drugom, i ima potpuno poverenje u njega, ali uznemiravaju ga snovi u kojima se taj njegov prijatelj prema njemu ponaša kao smrtni neprijatelj. Na kraju se vidi da je san otkrio njegov istinski karakter. Snovi su govorili istinu”.¹⁸

¹⁴ Princip užitka ili zadovoljstva dat je rođenjem i u vezi je sa idom – razvoj se sastoji u prevladavanju toga principa (u stvari nagona i strasti).

¹⁵ Princip realnosti razvija se iskustvom i učenjem i u vezi je sa egom i super-egom – on je tu da opomene da nije uvek dobro popustiti nagonima. „Čoveku se pruža mogućnost da se potpuno preda duhovnom životu, da pokuša da se približi idealu sveca. I obrnuto, pruža mu se mogućnost da se potpuno preda svojim nagonima, prohtevima svih čula i da sva svoja stremljenja usredsredi na sticanje trenutnih naslada. Prvi od ovih puteva vodi do sveca, do mučenika duše, do samopredaje bogu. Drugi vodi do razvratnika, do mučenika nagona, do samopredaje truleži” (Herman Hese, *Stepski vuk*, Narodna knjiga – BIGZ – Slovo ljubve, Beograd, 1983, str. 55).

¹⁶ Jedno Frojdovo delo nosi naslov *Nelagoda u kulturi*, Matica srpska, Novi Sad, 1969. „Poraz počinje gubitkom nespontanog ponašanja” (Ernst Jinger, *op. cit.*, str. 42). Jedno te isto ponašanje može biti prirodno nužno a osporeno pred moralnom, pravnom, običajnom ili nekom drugom normom. Ova razlika razrešava se žrtvovanjem onoga što je prirodno, odnosno nagonско.

¹⁷ Ernst Jinger, *op. cit.*, str. 263.

¹⁸ Navedeno prema: Horhe Luis Borhes, *Nova istraživanja*, Paideia, Beograd, 2008, str. 47. „Za budne postoji jedan zajednički kosmos, dok se svako ko sneva okreće svom sopstvenom”, davno reče

Čovek živi u dva sveta: u svetu jave i svetu sna. To su dva podjednako bitna sveta, dva iskustva koja su stvarna kao i on sam. San je jedna činjenica koja se može tumačiti na više načina, bez sigurnosti da je jedno bolje od drugog ili drugih: razumevanje sna nije ništa drugo do tumačenje sna! Viktor Igo je davno primetio: „Da je našim očima od krvi i mesa dato da provide u svest drugih, o svakom čoveku bismo mnogo pouzdanije sudili po onome što sanja nego po onome što misli.”

Naravno, snevač se ne seća celovitog sna. Tumačenju sna podleže samo jedan pramen sna, a ne čitav san, pa je to i razlog što je saznajna, predskazivačka itd. vrednost sna ograničena. Već u pokušaju da se ispriča san, dešava se neko krivotvorenje: san se *racionalizuje*, sređuje, prilagođava razumevanju činom prevođenja simbola u pojmove. Ponekad je čoveka sramota da ispriča svoj san, jer je toliko čudan da mu niko ne bi poverovao: istinu sna ne može da potvrdi nijedan svedok! Ipak, san drži otvorenim okno u drukčiji svet, pored ovog što se zove stvarni svet. San organizuje, na nov način i po zakonima koji su različiti od zakona koji vladaju opažajnim svetom, pojave koje nikad nisu bile u sličnom poretку. Dostojevski je primetio: „Neka je to san, ali je nemoguće da to uopšte nije bilo”. I nastavlja: „Pa zar nije svejedno: san ili ne, ako vam je otkrio Istinu? Ako jednom poznaš istinu i vidiš je, onda si ubeđen da je to istina i da druge nema i ne može biti, spavalo se ili živelo”. Psihoanaliza je upozorila na značaj i značenje ne samo svesnog nego i nesvesnog iskustva, koji ljudi dožive u snovima, govornim omaškama, kada su pod hipnozom i sl. Nauka o čoveku ne može da upozna čoveka ako ga izučava samo u njegovom budnom stanju i svesnim odnosima: ona mora da se spusti u dubinu njegova nesvesnog života i istraži odnose koji se ostvaruju mimo ili protiv svesne kontrole. Zato se ova nauka o duši i duhu naziva dubinska psihologija.

San ispunjava duboko potisnutu želju, jer ona nije mogla biti zadovoljena u stvarnosti: u tom smislu san je kritika stvarnosti. Snovi koje pojedinci sanjaju noću jesu izraz želja koje oni potiskuju danju, jer im društvene ustanove i kulturne norme zabranjuju da ih zadovolje u stvarnosti. „Najzad, čak i u najjednostavnijim društvima pojedinci u snovima nalaze prostor u kome mogu da preoblikuju sopstveni društveni život, da prožive zabranjena emocionalna stanja i senzacije i dožive vizije koje zatim prožimaju njihovo osećanje svakodnevnog društvenog života”.¹⁹ Mit i san imaju zajedničko to što se mogu tumačiti na više načina, jer im u osnovi leži simbol. Oba su dostupna tek preko priče snevača, i oba imaju otkriveno i skriveno značenje: tumačenje je otkrivanje razlika između ova dva značenja. „Postoji

Heraklit u 95. fragmentu.

¹⁹ Ardžun Apaduraj, *Kultura i globalizacija*, XX vek, Beograd, 2011, str. 17. San je bremenit značenjima. „To je pouka da umetnik ne sme da se ograniči na dan, da mora da dopre do noćnog života čovečanstva i da traga za njegovim mitovima, simbolima” (Vitold Gombrovič, *Dnevnik*, Službeni glasnik, Beograd, 2012, str. 259). Filozof volje za moć ističe: „Svet je dublji nego što to dan misli.”

manifestni smisao sna koji nikada ne prestaje da upućuje na skriveni smisao – to od svakog spavača čini pesnika”.²⁰ Kad se ljubav pojavi u obliku lepe devojkice iz sna, onda to što pesnik oseća ili sanja jeste nešto stvarno, stvarnije od spoljašnjih stvari, nešto što ima mesto u sklopu ljudskog sveta, neka vrsta nebeskog poklona sačinjenog samo od slika. „Prilikom dobrih umetničkih dela nije neko stvarno, živo obličje, mada ono može biti povod za to. Prilikom nije od mesa i krvi, on je duhovan”.²¹

Tumačenje snova ne pokriva samo lični san i kolektivni mit,²² nego vredi i za razumevanje umetničkih oblika kulture. Simbolizam nesvesnog je nešto što je zajedničko svim kulturama, bez obzira na razlike u jezicima. Tumačenje sna je razumevanje njegovog značenja u višesmislenim simbolima, što znači da je reč o mogućnosti susreta različitih načina tumačenja. Tumačenje sna je skidanje maske, demistifikacija, razotkrivanje, ali i sabiranje značenja u okviru „hermeneutičkog polja”. San nudi snevaču slike otvorenog sveta u kome sve ima svoje značenje.

San je stvaran kao što je stvarno cveće, jer da nije stvaran, ne bi ni bio san: ime dovoljno govori o stvarnosti sna. „Moj san za mene je isto što i miris za cvet, isto što i boja za nebo, kao što je talas za okean”.²³ Što u budnom stanju ne može da se ostvari, može u snu. To objašnjenje uglavnom važi za dečje snove. San je mnogo važniji za duševnu i duhovnu ravnotežu ličnosti, jer je ona u budnom stanju opterećena brojnim željama, potrebama i interesima, i pod tim teretom ne može provesti i noć. Zato joj san pomaže da se rastereti i oslobodi pritiska i umora – san čuva zdravlje snevača, on ne može da opstane bez sna. Ali, ovde iskršava jedna nejasnoća koju otac psihoanalize nije objasnio. Kada popusti svesna kontrola (cenzura, kočnice), a to se dešava u snu, onda nesvesne želje igraju svoju igru, u nekom teško razumljivom obliku. Ako se u snu snevača ipak ostvaruju nesvesne želje koje nisu mogle da se zadovolje na javi, kako objasniti činjenicu da ima snova punih stravičnih prizora koji nisu u vezi sa potisnutim željama snevača, to jest protivrečne načelu zadovoljstva?

Psihoanaliza razotkriva celu kulturu kao nasilje nad prirodom, kao sputavanje i kroćenje prirodnih nagona, kao društvene sile prinude nad iskonskim snagama pojedinačnog života. Kulturna istorija je ljudska tragedija: sada je očigledan razlog

²⁰ Pol Riker, *op. cit.*, str. 26. San je „jezik za jednoga čoveka”, mit je „jezik za sva društva”. „Ono što običan čovek doživi u snovima, neobični ljudi dožive u stanju zanosu: vidovnjaci, ludaci, umetnici i mistici... Oni sanjaju za ostale. Osuđeni su, razumeš, osuđeni!” (Ernesto Sabato, *Abaddon, andeo uništenja*, Tisa, Beograd, 2003, str. 129 i 131).

²¹ Herman Hese, *Narcis i zlatousti*, Narodna knjiga – BIGZ – Slovo ljubve, Beograd, 1983, str. 239. Karl Gustav Jung podseća da „postoji izreka u kojoj se kaže kako mladoženja nikada ne sanja o svojoj mladi. Razlog tome je što mu je ona pristupačna u stvarnosti.”

²² „San je privatna mitologija spavača, a mit budni san naroda” (Šire Pol Riker, *op. cit.*, str. 17). „Privatni san naših noći i budni san naroda” (*op. cit.*, str. 226).

²³ Fernando Pessoa, *Heteronimi*, Službeni glasnik, Beograd, 2013, str. 23.

Frojdovog antropološkog pesimiza. Ako su nagoni prirodni, onda ono što sprečava da se nagoni nesmetano zadovolje, deluje protiv prirode: to je kultura. Cela kultura stvorena je na *potiskivanju* onoga što je u čoveku prirodno. Ako čovek hoće da se razvija kao kulturno biće, on to mora da čini na račun sebe kao prirodnog bića: ako hoće biti kulturni, mora biti bolestan. Ako hoće da bude zdrav, mora biti nekulturan. Divljaci i varvari su najzdraviji ljudi, zato što još nemaju moralnih, pravnih i drugih normi. Religija, moral, pravo itd. – to je kolektivno nasilje nad pojedincem. Kultura ulazi u psihoanalizu preko ustanova cenzure, potiskivanja, prinude i kažnjavanja. Ove tzv. principe realnosti mora da uzme u obzir svaki tzv. princip užitka ili zadovoljstva, ako ne želi da završi neslavno. Cela naša kultura samo je izveštaj o ranama koje smo zadobili u borbi sa nametnutim društvenim vrednostima, normama i pravilima, koji su protivni ljudskoj prirodi i koji dovode do potiskivanja iskonskih ljudskih potreba i želja. Drugim rečima, sukob *erosa* i *etosa* ne može biti zdrav, jer pored neuroze izaziva i osećanje *krivice*. Izvor bolesti naše kulture nalazi se u potisnutim nagonima. Stvaranje zabrana poklapa se sa nastajanjem kulture. Gde se pojavi nasilje, objavi se i zabrana, koja je i sama sveto nasilje. Na primer, da nema zabrane rodoskrvuća, ne bi bilo kulture.

Ako je cela kultura bolest, onda je to nužno i svaki njen deo. Religija, kao ključni sloj kulture, nije prirodna potreba čoveka, jer u religiji nailazimo na prve zabrane ili tabue, na nešto sveto i nedodirljivo. Religijske norme kao što su: „ne ubij”, „ne ukradi”, „ne svedoči lažno na bližnjega svoga” itd. protive se spontanom ispoljavanju, obuzdavaju prirodno ponašanje ljudskog bića. Zato je Frojd nužno zaključio da je religija bolest: „masovna neuroza”, „opšta opsesivna neuroza čovečanstva”, „iluzija” itd. Ko veruje u boga, taj sigurno nije zdrav. Ovo je nužan zaključak iz Frojdovog shvatanja čoveka kao bića nagona – njegove antropologije. Pri tome, naravno, valja imati na umu: jedna je stvar ako *pojedinač* potiskuje svoje nagone, pa se kao posledica javi lična neuroza, a druga je stvar ako neka zajednica (u ovom slučaju verska) ili *društvo*, sistemom svojih zabrana potiskuje nagone i tako izaziva masovne neuroze. Po Frojdovom mišljenju religija je masovna neuroza.²⁴ „Razlika između neuroze kao privatne religije i religije kao univerzalne neuroze suštinski se nalazi u prelazu iz privatnog u javno, koji nam je do sada ostao nerazumljiv”.²⁵

Ako se molitva objašnjava i razumeva na isti način kao što se objašnjava i razumeva neuroza, onda ili je ta molitva neuroza ili je neuroza molitva. Karl Gustav Jung ovu logiku primenjuje na tumačenje umetničkog dela kao neuroze. Ako se,

²⁴ „Utvrđili smo da čovek postaje neurotičan jer ne može da podnese obim odricanja koje mu je nametnulo društvo radi svojih kulturnih ideala” (Sigmund Frojd, *Iz kulture i umetnosti*, Matica srpska, Novi Sad, 1969, str. 291).

²⁵ Pol Riker, *op. cit.*, str. 242.

dakle, umetničko delo objašnjava na isti način kao što se objašnjava neuroza, onda ili je to umetničko delo jedna neuroza ili je neuroza umetničko delo.²⁶ Neko je dobro primetio da je psihoanaliza bolest koja bi htela da bude lek.

Da li čoveka treba smatrati bolesnim zato što veruje (Frojd, Marks, Niče) ili zato što ne veruje (Jung, From, Frankl)? Drugim rečima, da li neuroze nastaju zbog vere ili zbog nedostatka vere? Ako čak dozvolimo tu mogućnost da versko iskustvo poznaju samo duševno bolesne osobe, da li nam to daje za pravo da poreknemo i vrednost samog iskustva? Zar bolju polovinu naše kulture nisu stvorili bolesni, jer zdravi, to jest dobro prilagođeni, ne znaju stvarati. Religijski doživljaji su nešto pojačani normalni doživljaji, a ne bolesti: zato su stari Grci s pravom govorili o „višku normalnoga” kod umetnika i filozofa, ili o „svetim bolestima” kod mistika, ali nikad o ludilu. *Ako je religija bolest, onda je 4/5 čovečanstva bolesno.* Ako je potiskivanje nagona izvor neuroza, kako to da u pojedinaca i grupa sa razuzdanim nagonima, koje oni bez ikakvih prepreka zadovoljavaju, nailazimo na brojne neuroze? Jer skoro da je podjednak broj neuroza u vernika i nevernika – nema značajnih statističkih razlika, što znači da uzrok neuroza leži negde drugde, a ne u kulturi i religiji.

Bez obzira na to da li se odnos između *prirode i kulture* izražavao u obliku nesporazuma između tela i duha, nagona i norme, ženskog i muškog načela, jedinke i ličnosti, deteta i uzvišenog oca, donjeg i gornjeg čoveka, nad-ja i ida, Frojd se našao pred dilemom koju nije umeo da razreši na zadovoljavajući način. On je tačno uočio da je čovek raspolučeno biće. Ako se kultura protivi prirodi, ona u krajnjoj liniji vodi uništenju prirode – smrti; ako se odbaci kultura u ime prirodnog čoveka, ide se ka oslobađanju opasnih nagona (na primer agresije),²⁷ pa je krajnji ishod opet isti – smrt. Nagoni su toliko moćni da bi, pušteni sa lanca, uništili zajednički život, a baš kulturne norme sprečavaju da se to desi: nagon koji ne ograničava norma uništio bi svaki moral, moral bez nagona uništio bi svaki život. Filozof volje za moć veli: „Dokle god je život u usponu, sreća je ravna nagonu”. Ali osloboditi ovo nagonsko bez postavljanja granica koje su vidljive u kulturnim značenjima, značilo bi otvoriti put samouništenju.

Svaka kultura radi na potiskivanju nagona, a potiskivanje ne može biti znak zdravlja, već samo znak bolesti. Zato kultura mora pronaći put da se nagoni na neki

²⁶ Karl Gustav Jung, *Psihološke rasprave*, Matica srpska, Novi Sad, 1977, str. 9.

²⁷ Umesto ljubavi prema bližnjem, Frojd je otkrio nagon za nasiljem nad bližnjim: on je pokazao da bližnji nije samo nežni brat nego i krvoločni vuk! Agresivni nagon je trajno ljudsko obeležje i utoliko najteža prepreka kulturnom razvoju čovečanstva. „Čemu nametanje večite discipline koja nikad ne odobrava ono što naši nagoni nazivaju uživanjem? Mi smo za vladavinu opuštenosti nad napetošću, razuzdanosti nad organizovanošću. Zalažemo se za to da život ima smisla samo kroz uživanje, to jest procvat – nagoveštaj smrti” (Danijel Alevi, *Istorija četiri godine 1977–2001*, Gradac, Čačak, 1999, str. 26).

način zadovolje. Savremeni psiholozi smatraju da nema tragičnog nesporazuma između nagona i normi, odnosno prirode i kulture, jer se prirodni nagoni mogu zadovoljiti na kulturno dozvoljen način: na primer, seksualni nagon u instituciji braka, a agresivni nagon u raznim igrama i takmičenjima. Igra je sastavni deo kulture: ona omogućava da se nagoni ispolje, ali ih u isto vreme usmerava i disciplinuje putem pravila igre, kako bi se ipak zadovoljili, samo na kulturno prihvatljiv način. Norme (pravila igre) nisu tu da samo ograniče, nego i da omoguće razvoj igre do neslučenih razmera, kao i razvoj ljudskog bića. Nema igre bez pravila igre, pa onaj ko ne igra po pravilima biva isključen iz igre. Drugim rečima i više uopšteno: verska, običajna, moralna, pravna i svaka druga norma u izvesnoj meri ograničava, ali i čini slobodnim. Sloboda ima granice i ova mudra ograničenja su neophodna radi života pojedinca i zajednice, ili pojedinca u zajednici.

Pogrešno je svako mišljenje koje ostaje pri stavu: što se više razvija kultura, to više slabe nagoni! Urođeno, to jest nagoni, i stečeno, to jest kultura, *rastu zajedno*, iako se kultura razvija brže. Ovde nagonsko (prirodno, nesvesno), nije sagledano kao neki nedostatak u strukturi ljudskog bića, kao greška koju treba kulturom ispravljati, nego kao moćni pokretač, bez koga bi ono bilo čudovište, mašina, psihološki evnuh. Kultura zahteva potiskivanje nagona, a nagon raste u srazmeri sa kojom se potiskuje. Prema tome, s razvojem kulture ne slabe nagoni, već jačaju do trenutka kada se potiskivanje više ne može izdržati: tada oni eksplodiraju. O psihoanalitičkom shvatanju Helmut Plesner veli ovo: „Za nju je čovek bolesna, iz svog prirodnog kolosijeka, iz svoje ravnoteže, izbačena životinja. Prema ovom učenju kultura počiva na potiskivanju nagona. Biti čovjek znači biti potiskivač.”²⁸

Kritika

~~1. Antropološki problem odnosa između prirode i kulture Frojd razmatra kao odnos jedinke i ličnosti. Odmah se vidi kako se analiza spušta sa opšte ravni na pojedinačnu, što se primećuje u samom rečniku ili pojmovlju: reč je o prevođenju opštih antropoloških i socioloških pojmova u psihološke. Tako će on, na primer, otuđenje čoveka razumeti kao ličnu nelagodu, društvenu cenzuru kao super-ego, društveni sukob kao sukob unutar ličnosti, štrajk kao pobunu protiv oca, opštu društvenu prinudu kao pitanje neprilagođenosti itd. Svi strukturalni problemi društva razumevaju se kao psihološki problemi pojedinca. Doduše, ovo svođenje ili prevođenje onoga što je strukturalno na individualni plan analize izvodi se iz metodoloških razloga: na primer, sociološki gledano, otuđenje je stvar organizacije društva, psihološki~~

²⁸ Helmut Plesner, *Stupnjevi organskog i čovjek*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1981, str. 382.